

KONSTRUOWANIE DOROSŁOŚCI PRZEZ WSPÓŁCZESNYCH MŁODYCH LUDZI A ICH POCZUCIE DOBROSTANU

CONSTRUCTION OF ADULTHOOD BY YOUNG PEOPLE AND THEIR SENSE OF WELL-BEING

Abstract. In modern industrialized societies, young people have a longer period of "freedom" from the responsibilities of the adults, in which they prepare themselves for the challenges of taking on adult tasks and roles. These challenges are directed at realizing the value of the subject, whose source is culture. The question is what are the most significant criteria for adulthood in post-modern times and do they relate to the sense of well-being. The considerations presented in this text are an attempt to answer this question.

Key words: criteria for adulthood, tasks, values, sense of well being

W nowoczesnych społeczeństwach uprzemysłowionych młodzi ludzie mają dłuższy okres „wolności” od dorosłych obowiązków, w którym przygotowują się do wyzwań związanych z podjęciem zadań i ról dorosłych (Pulkkinen, Caspri, 2002; Pinquart, Silbereisen, 2004; Liberska, 2007a, Liberska, Malina, 2011). Ukierunkowane są one na realizację wartości podmiotu, których źródłem jest kultura. Jakie jednak są najbardziej znaczące kryteria dorosłości w czasach ponowoczesnych i czy mają związek z poczuciem dobrostanu?

Wyniki niektórych badań wykazały związki między kryteriami dorosłości a poczuciem dobrostanu. Okazało się, że podstawą poczucia dobrostanu młodych dorosłych jest realizacja zadań, w odniesieniu do których mają przekonanie o sprawowaniu kontroli. Wśród tych zadań wymienia się: osiągnięcie względnej dojrzałości psychospołecznej, ustanowienie równorzędnych relacji z rodzicami i innymi dorosłymi, przejawianie większej troski o innych i podejmowanie opieki nad nimi, w tym nad partnerem i potomstwem, oraz kierowanie się dobrem innych ludzi, a nie tylko własnym (por. Havighurst, 1972; Rostowska, 2003; Sharon, 2016).

W odniesieniu do zadań, które dopiero czekają na podjęcie lub są w fazie przygotowawczej, młodzi nie mają równie wysokiego poczucia kontroli – co w przypadku zadań już podjętych. W związku z tym nie są one podstawą poczucia dobrostanu młodych ludzi w fazie przejścia do dorosłości (Sharon, 2016). Cele i zadania, które jeszcze nie zostały osiągnięte przez młode osoby w przededniu wejścia w dorosłość – lecz są w fazie przygotowawczej – dotyczą przede wszystkim rozwoju zawodowego i przechodzenia przez kolejne szczeble kariery zawodowej oraz warunków założenia własnej rodziny (Liberska, 2004).

Ogólnie rzecz biorąc, wydaje się, że młodzi ludzie konstruują osobiste konceptualizacje dorosłości o charakterze adaptacyjnym – do percypowanego kontekstu rozwojowego. Niektóre badania wskazują, że droga dochodzenia do dorosłości/stawanie się dorosłą osobą jest trudniejsze dla kobiet niż mężczyzn (por. Levinson, 1996; Tyszka, 2002). Trudność stawania się dorosłym wiąże się z klarownością osobistych oczekiwań wobec własnego rozwoju, jak i klarownością oczekiwań społecznych/otoczenia, dotyczących ról społecznych dorosłych – ich wielości i sposobu realizacji. Rozmycie oczekiwań jest większe w przypadku kobiet wchodzących w dorosłość, co jest efektem przemian w strukturze życia społeczno-ekonomicznego i ma konsekwencje dla procesów tożsamościowych (Liberska, 2007a; 2007b; 2009; Szlendak, 2012). Obejmują one większą dostępność systemu edukacji i większe otwarcie rynku pracy dla kobiet, co wiąże się z zmianą struktury rodziny, w tym narodzinami dzieci i organizacją życia rodzinnego (Liberska, Matuszewska, 2014). Oddziałują także na relacje intymne. Są to rozległe i dalekosiężne konsekwencje procesów historycznych, które wymusiły rozległe transformacje struktur społecznych: o charakterze politycznym, kulturowym, gospodarczym itd. (por. Tyszka, 2002).

Przejście od wieku młodzieńczego do dorosłości wymaga spełnienia przez jednostkę pewnych warunków (Havighurst, 1972; Arnett, 1997). Kryteria dorosłości są jednak zróżnicowane kulturowo. Sposób definiowania dorosłego jest osadzony w rozwoju historycznym społeczeństw, a zatem zmienia się w czasie. Utrudnia to podanie jednoznacznych uniwersalnych kryteriów „bycia dorosłą osobą”. I tak, w wielu pierwotnych kulturach warunkiem wejścia do społeczności dorosłych było (a w niektórych kręgach kulturowych – nadal jest) przejście przez tak zwany *obrzęd przejścia*. Na ogół był to akt osadzony w stosunkowo krótkim okresie. W miarę komplikowania się struktury społecznej przejście do dorosłości ulega rozciągnięciu czasowemu i wymaga spełnienia większej liczby kryteriów. W literaturze przedmiotu często wskazuje się na kryterium, jakim jest podjęcie określonej roli społecznej. Repertuar ról był uzależniony od płci jednostki i stopniowo w procesie rozwoju historycznego społeczeństw ulegał rozszerzeniu na nowe role. Wśród nich mieściło się podjęcie ról małżeńskich i rodzicielskich, roli zawodowej, obywatelskiej czy towa-

rzyskiej. Czynnikiem znaczącym dla określenia kryteriów dorosłości – co już sygnalizowano – jest płeć. Rozwój cywilizacyjny i transformacje systemowe nie zmieniły tego w sposób radykalny. Jednak ścieżki dochodzenia do dorosłości ulegają zróżnicowaniu nie tylko ze względu na płeć. Postęp cywilizacji z jednej strony stwarza wiele nowych możliwości rozwoju dla młodych ludzi, a z drugiej – stawia im coraz większe wymagania rozwojowe. Skorzystanie przez młodych ludzi z szans rozwoju osobistego stwarzanych im przez współczesne społeczeństwa wiąże się z dokonywaniem wyboru spośród wielu ścieżek dochodzenia do dorosłości, które są możliwe do zrealizowania w danych warunkach. Jednak dynamika rozwoju społeczno-kulturowego skutkuje dużą zmiennością tych warunków, a tym samym i zmiennością ścieżek w stosunkowo krótkim czasie. Jednostka aspirująca do wejścia w świat dorosłych musi przede wszystkim rozpoznać własny potencjał rozwojowy (w tym swe zdolności, zainteresowania, parametry fizyczne i zdrowotne) oraz możliwości jego spełnienia w warunkach zewnętrznych istniejących w danym momencie czasu historycznego. Dokonanie wyboru – trafnego – z punktu widzenia podmiotu wymaga możliwości czy kompetencji adekwatnego samopoznania i realistycznej oceny parametrów środowiska zewnętrznego. Realistyczna ocena wymaga jednak obiektywności podmiotu zarówno w stosunku do kontekstu, jak i własnych możliwości realizacyjnych. Wspomniana wcześniej zmienność kontekstu i zmiany związane z rozwojem indywidualnym komplikują sytuację wielu młodych u progu dorosłości tym bardziej, że w percepcji niejednego podmiotu poznanie rzeczywistości ma charakter fragmentaryczny bądź epizodyczny (por. Bauman, 2000). Nie wszyscy – ze względu na zindywidualizowanie rozwoju biologicznego, poznawczego, emocjonalnego i społecznego – są w stanie adekwatnie rozpoznać swój potencjał i potencjał kontekstu. Dla wielu młodych ludzi (podobnie jak dla wielu dorosłych) dynamika kontekstu stanowi czynnik utrudniający skonstruowanie koncepcji własnej osoby i własnej drogi życiowej, które byłyby względnie zharmonizowane z nieustannie przekształcającym się kontekstem i opierały się na antycypacji jego kolejnych przekształceń. Na stopień trudności tego zadania oddziałują też zmiany rozwojowe jednostki pozostające w interakcji ze zmianami kontekstu rozwojowego. Tak kontekst, jak i wspomniana interakcja, tworzą warunki dla zmian potencjału indywidualnego. Rozważania powyższe odnoszą się do wzajemnych dynamicznych oddziaływań: (a) czynników zewnętrznych percypowanych przez rozwijający się podmiot (kontekst jego rozwoju), (b) aktualnego „stanu” psychospołecznego i biologicznego podmiotu (jego rozpoznanie może być w różnym stopniu trafne) i (c) aktualnego potencjału rozwojowego oraz (d) antycypowanego przyszłego kontekstu, (e) antycypacji podmiotu dotyczących własnej osoby i zmian własnego potencjału rozwojowego w określonym punkcie na wymiarze temporalnym (lokalizacja tego punktu może być odmienna u różnych osób w po-

dobnym wieku). Nie zawsze antycypacje podmiotu uwzględniają w pełni efekty wcześniejszych wzajemnych oddziaływań powyższych czynników, a tym bardziej oddziaływań antycypowanych w bliższej i dalszej przyszłości. Przedstawiona analiza powiązań podmiotu i kontekstu ma charakter modelu teoretycznego. Zakładając, że podmiot dysponuje możliwościami poznawczymi pozwalającymi na dokonanie adekwatnej percepcji stanów i interakcji aktualnych i trafnych przewidywań odnoszących się do nich w wymiarze czasu przyszłego, można oczekiwać, że jego funkcjonowanie w każdym momencie czasu będzie efektywne: jego koncepcja własnej osoby, jak i decyzje dotyczące ról i zadań w okresach dorosłego życia mają duże szanse na realizację, co stwarza warunki dla uzyskania względnie trwałego poczucia dobrostanu i zadowolenia z życia. Jednak nie wszyscy, co już sygnalizowano, dysponują takimi możliwościami (Liberska, 2007a, 2007b). W konsekwencji niektóre młode osoby mogą mieć trudności w zbudowaniu *rozwojowej koncepcji siebie samego* lub *koncepcji rozwoju siebie*. Zakres i siła tych trudności są zależne od dynamiki zmian społeczno-ekonomicznych, które są zróżnicowane kulturowo. Im szybciej zmieniają się warunki zewnętrzne, im większy jest zakres tych zmian, im więcej sfer życia obejmuje, tym większe jest prawdopodobieństwo, że procesy orientacyjne podmiotu będą obejmować jedynie niektóre z nich. Może to odpowiadać za odczucie płynności rzeczywistości, a płynność warunków wymusza konstruowanie płynnych oczekiwań odnoszących się do własnej osoby i własnej drogi dochodzenia do dorosłego życia i jego samego (tzn. dorosłego życia) (Liberska, 2009). W przypadku niektórych młodych ludzi płynność oznacza tworzenie wielu – przynajmniej częściowo – konkurencyjnych czy raczej wymiennych koncepcji siebie i swego życia, które odpowiadają możliwym zmianom ich potencjału (wpisanym w plan epigenetyczny). Dla tej grupy młodych dynamika i płynność kontekstu nie stanowi bariery dla rozwoju, a wręcz przeciwnie – radosne wyzwanie dające im poczucie totipotencjalności. Jednak osoby, które doświadczają trudności w rozpoznaniu swych możliwości, oczekiwań społecznych i szans rozwojowych zawartych w kontekście, mogą mieć także trudność w zbudowaniu koncepcji siebie jako osoby dorosłej i koncepcji dochodzenia do dorosłości oraz ich dopasowaniu do siebie. Tu płynność i dynamika rzeczywistości, w której rozwija się młody człowiek, może być postrzegana przez niego jako bariera w stawianiu się dorosłym, gdyż uniemożliwia tworzenie wyraźnie ustrukturuowanych koncepcji siebie jako osoby dorosłej i swego dorosłego życia. Zmniejsza też szanse na ich spełnienie w wymiarze teraźniejszości – przyszłości. Niektórzy młodzi ludzie, w obawie by nie popełnić błędu w konstrukcji koncepcji siebie jako osoby dorosłej, mogą powstrzymać się od podejmowania decyzji dotyczących wyboru ról i zadań związanych z *byciem dorosłym*. Skutkuje to mglistością fazy przejścia od adolescencji do dorosłości, co przejawia się w podejmowaniu decyzji, które nie są sprawdzane

w pełni i nie prowadzą do podjęcia zobowiązań. (W literaturze można spotkać określenia: dorosłe dziecko czy też niedorosły dorosły, tożsamość we mgle i inne) (Melosik, 2014). Dochodzenie do dorosłości przedłuża się w czasie, a szanse na dokonanie wyborów adekwatnych względem możliwości podmiotu i kontekstu zmniejszają się – także ze względu na stopniowo nasilające się „rozmijanie się” (niedostosowanie lub dysharmonię) warunków wewnętrznych i potencjału rozwojowego podmiotu z warunkami zewnętrznymi. Odczucie takiego stanu może być źródłem dyskomfortu i utraty poczucia dobrostanu. Chroniąc się przed takimi niekomfortowymi doznaniem niektórzy mogą uciekać do świata fikcyjnego bądź wirtualnego, w którym wszystko wydaje się możliwe i bezpieczne. Kreują tam koncepcje własnej osoby i testują wybrane role i zadania, modyfikują je w dowolny sposób, nie zawsze uwzględniając swe rzeczywiste możliwości. Takie próby mogą być wielokrotnie powtarzane przez podmiot z uzasadnieniem dokonania wyboru najlepszych z jego punktu widzenia: dających mu najwięcej satysfakcji i/lub adekwatnych do potrzeb i możliwości realizacyjnych. Prowadzi to do – odnotowanych przez badaczy już kilkanaście lat wcześniej – przemian strukturalnych – obejmujących zmiany treści i przesunięcia temporalne ról i zadań przypisanych - w tradycji i zawartych w oczekiwaniach większości społecznej (do tej pory) - do wczesnej dorosłości; zmiany takie zauważono także w odniesieniu do innych okresów rozwojowych (Liberska, 1993, 2004; 2008, Liberska, Malina, 2011, Trempała, 1999, 2000).

Odczuwany przez niektórych młodych ludzi przymus nieustannych wyborów nie wiąże się jednak z poczuciem odpowiedzialności (Larson i wsp., 2002; Liberska, 2009; Melosik, 2014), zatem nie przybliża do stania się osobą dorosłą. Współczesne dorosłe społeczeństwo – w związku z coraz większymi kompetencjami niezbędnymi do poradzenia sobie z nowymi, nierzadko skomplikowanymi wymogami technologii – zdaje się akceptować czy rozumieć konieczność wydłużenia czasu poszukiwań i budowania przez młodych koncepcji siebie jako osoby dorosłej i wydłużenie *czasu przejścia*. W konsekwencji wiele młodych osób jest ciągle *w toku* – *w procesie stawania się dorosłym*, którego finał jest niekiedy bardzo odległy. Dynamika zmian społeczno-kulturowych wymusza dryfowanie po wielości nie w pełni rozpoznanych ani dopracowanych koncepcji siebie jako osoby dorosłej i swej przyszłości. Jednak dalsze istnienie cywilizacji i jej dalszy rozwój wymaga faktycznego wejścia przez młode pokolenie w świat dorosłych: podjęcia dorosłych ról i zadań i wywiązywania się z nich w sposób odpowiedzialny (bo odpowiedzialność jest ciągle podstawowym kryterium dorosłości), czyli zgodny z normami, które chronią dobro zarówno jednostek, jak i ogółu (por. Rostowska, 2003). Konieczne jest jednak podkreślenie, że to dorosła część społeczeństwa stwarza

młodym (i sobie) ogromną wielość możliwości spełnienia siebie i odpowiada przynajmniej za większość zmian kontekstu.

Młodzi ludzie, dążąc do znalezienia swego miejsca w świecie dorosłych, pozostają pod presją nacisków swej psyche, somy i polis (Erikson, 2004). Wielu z nich jest przekonanych, że podejmowanie kolejnych prób samookreślenia jest konieczne, by funkcjonować efektywnie jako osoba dorosła w związku z rozwojem cywilizacyjnym i społecznym, a tym samym są przekonani, że wydłużone przymierzanie do roli osoby dorosłej jest zgodne z oczekiwaniami społecznymi i z tego powodu nie dostrzegają negatywnych tego konsekwencji dla siebie ani dla aktualnej kondycji społeczeństwa, ani dla jego dalszego rozwoju (Arnett, 2007). Podobnie jak „testowanie” siebie (eksperymentowanie) przez adolescentów w rolach dorosłych może to skutkować asynchroniami rozwojowym.

Wyżej wskazano niektóre konsekwencje rozwoju cywilizacyjnego na wymiarze społeczno-kulturowym dla stawania się osobą dorosłą przez współczesnych młodych ludzi.

Innym procesem, ważnym dla rozwoju jednostek, społeczeństwa, jak i szeroko pojętej kultury, jest globalizacja (Giddens, 2008). Stwarza warunki dla wzbogacenia doświadczeń indywidualnych o nowe treści czerpane z innych kręgów kulturowych. W konsekwencji w strukturach psychologicznych – pod wpływem przekazów kulturowych odmiennych od dostarczanych przez rodzimą kulturę – może dochodzić do znaczących zmian, mogą wyłaniać się *polo zamierania* i *polo rozkwitu* (Kowalik, 2015, s. 58), które nie zawsze są zharmonizowane z pozostałymi strukturami. Niekiedy ich zrównoważenie jest utrudnione, tym bardziej, że nierzadko ich źródłem jest przekaz nie w pełni rozpoznany przez podmiot – nie jego bezpośrednie osobiste doświadczenie, lecz przekaz upośredniony przez media, środki technologiczne, przesunięty w czasie itp. Globalizacja może z jednej strony – prowadzić do powstania wizji własnej osoby wykluczającej zgodę na ponoszenie odpowiedzialności za swe decyzje, a nawet wykluczającej podejmowanie decyzji dotyczących własnej osoby, ale z drugiej strony może przyczynić się do ukształtowania silnego poczucia odpowiedzialności za swoje życie i losy innych – nawet tych, którzy pozostają w odmiennych realiach niż podmiot. Powiększanie się obszarów odpowiedzialności, chociaż wydaje się mieć charakter pozytywny – może jednak skutkować próbami ingerowania w życie i kulturę innych współczesnych, co nie zawsze musi spotkać się z ich zrozumieniem czy aprobatą. Może też odrywać młodego człowieka od podejmowania zadań i ról tradycyjnie dających mu status osoby dorosłej w rodzimej kulturze. Stawanie się dorosłym *ponad kulturami* czy niezależnie od rozpoznanej (przynajmniej w pewnym stopniu) rodzimej kultury jest szczególnie trudne ze względu na ich odmienność, co może prowadzić do odczucia niejasności i poczucia niezrozumienia

czy zagubienia ze względu na brak punktów odniesienia społecznego. Jednak niektórzy młodzi ludzie są w stanie zrównoważyć własny potencjał i potencjał kontekstu, w tym oczekiwania społeczne – i to w wymiarze czasu teraźniejszego, jak i przyszłego. Potrzeby własne i własne możliwości oraz rozpoznane i zaakceptowane oczekiwania społeczne stają się kryteriami konstruowania koncepcji siebie jako osoby dorosłej i swej drogi życiowej.

Wyniki badań własnych, które zostały potwierdzone przez innych badaczy, wskazują, że coraz więcej młodych przesuwają w czasie realizację tradycyjnych zadań i ról dorosłych. Wśród nich jest zakończenie edukacji w zorganizowanym ciągłym systemie szkolnym, podjęcie pracy zawodowej zgodnej z uzyskanym przygotowaniem, zawarcie małżeństwa, prokreacja i podjęcie odpowiedzialności za starszych członków rodziny (Liberska, 2004, 2009; Trempała, 2000; Arnett, 2007a, 2007b). Opóźnianie momentu podejmowania lub zaangażowania się w realizację oczekiwań społecznych uznawanych w danej kulturze za kryteria dorosłości (tzw. *kamienie milowe*) wiąże się z dłuższym pozostawaniem w procesie przejścia lub ze spowolnieniem tego procesu. Jednak w przypadku wielu osób jest to proces bardzo dynamiczny, a to ze względu na testowanie wielu alternatywnych wyborów, w stosunkowo krótkim okresie czasu lub jednocześnie ich sprawdzanie. Oznacza to, że młody człowiek pozostaje w *stanie zawieszania* między adolescencją a dorosłością, i w związku z tym jego status społeczny jest nieokreślony. To może utrudniać innym grupom wiekowym wysuwanie oczekiwań wobec *zawieszonego w przejściu* i prowadzić do pogorszenia kondycji społeczeństwa, które nie uzyskuje wsparcia ze strony *nowych dorosłych*. Może to skutkować poważnymi dalekosiężnymi problemami obciążającymi system społeczno-ekonomiczny, takimi jak: starzenie się populacji, zwiększające się koszty leczenia chorób związanych ze zmęczeniem, przeciążeniem pracą zawodową itd.

Dotychczas obserwowane zmiany kontekstu rozwojowego (obejmują one proces globalizacji) prowadzą przede wszystkim do przesunięć temporalnych, co ma znaczenie dla ocen punktualności. Przykładem tego może być przedłużające się moratorium na dorosłość (Liberska, 2007a; Schwartz, Zamboanga, Luyckx, Meca, Ritchie, 2013). Jednak niektórzy badacze wskazują na możliwość zmian ocen normatywności wydarzeń w efekcie coraz rzadszego podejmowania niektórych zadań i zastępowania ich nowymi zadaniami (Neugarten, 1979; Trempała, 2004). Może to wymusić zmiany w cyklu życia kolejnych pokoleń, które przyczynią się do przemian prototypu kulturowego. Nasuwa się pytanie, czy zmiany w obrębie jednego pokolenia – utrwalone w następnych – mogą być traktowane jako element ewolucji psychospołecznej? Sformułowanie odpowiedzi na takie pytanie wymaga kontynuowania badań na przekształceniami przejść pomiędzy kolejnymi ogniwami cyklu życia w powiązaniu z kontekstem.

Literatura

- Arnett, J. J. (1997). Young people's conceptions of the transition to adulthood. *Youth & Society*, 29, 3–23.
- Arnett, J. J. (2007a). Emerging adulthood: What is it, and what is it good for? *Child Development Perspectives*, 1, 68–73.
- Arnett, J. J. (2007b). Suffering, selfish, slackers? Myths and reality about emerging adults. *Journal of Youth and Adolescence*, 36, 23–29.
doi:http://dx.doi.org.proxy-s.mercer.edu/10.1007/s10964-006-9157-z
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Erikson, E. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Wyd. Zysk i S-ka.
- Giddens, A. (2008). *Konsekwencje nowoczesności*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Havighurst, R. J. (1972). *Developmental Tasks and Education*. New York: McKay.
- Kowalik, Z. (2015). *Uśpione społeczeństwo. Szkice z psychologii globalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.
- Larson, R. W., Wilson, S., Brown, B. B., Furstenberg, J., Frank, F., Verma, S. (2002). Changes in adolescents' interpersonal experiences: Are they being prepared for adult relationships in the twenty-first century? *Journal of Research on Adolescence*, 12, 31–68. doi:10.1111/1532-7795.00024.
- Levinson, D. J. (1996). *The seasons of a women's*. New York, NY: Knopf.
- Liberska, H. (1993). Future orientation in adolescents and youth in Poland. Paper presented at Conference of JFF: Youth in the year 2000, Marbach Castle, Germany, November, 1993.
- Liberska, H. (2004). *Perspektywy temporalne młodzieży: wybrane uwarunkowania*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Liberska, H. (2007a). *Współczesny obraz moratorium*, W: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność: nowe tendencje i zagrożenia* (s. 25-52). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, ISBN: 83-232-1695-9.
- Liberska, H. (2007b). Specyfika kształtowania się tożsamości współczesnej młodzieży. W: E. Rydz, D. Musiał (red.), *Z zagadnień psychologii rozwoju człowieka*, T. 1 (s. 143-158). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, ISBN: 978-83-7306-342-6.
- Liberska, H. (2008). Changes in the adolescents' orientations towards the future and factors threatening them against systemic transformation. *Polish Psychological Bulletin*, 39, 3, 138-148, p-ISSN: 1641-7844.
- Liberska, H. (2009). Orientacja przyszłościowa młodzieży w dobie transformacji kulturowych. W: A. Błachnio (red.), *Globalizacja a jednostka* (s. 15-42). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, ISBN: 978-83-7096-684-3.

- Liberska, H., Malina, A. (2011). Developmental tasks of early adulthood in the light of psychology human development. W: H. Liberska (ed.), *Current psychosocial problems: in traditional and novel approaches* (p. 39-57). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2014). Modele funkcjonowania rodziny : style wychowania. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s. 115–139). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mead, M. (2000). *Kultura i tożsamość: studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Melosik, Z. (2014). Pedagogika i konstrukcje tożsamości młodzieży w „kulturze kontroli” i „kulturze rozproszenia”. *Studia Edukacyjne*, 31, 7-24.
- Neugarten, B. (1979). Time, age, and the life cycle. *American Journal of Psychiatry*, 136, 887–894.
- Pinquart, M., Silbereisen, R.K. (2004). Human development in times of social change: Theoretical considerations and research needs. *International Journal of Behavioral Development*, 28, 289-298.
- Pulkkinen L., Caspri A. (2002). *Paths to successful development*. Cambridge: University Press.
- Rostowska, T. (2003). Dojrzałość osobowa jako podstawowe uwarunkowanie życia małżeńskiego i rodzinnego. W: I. Janicka, T. Rostowska (red.), *Psychologia w służbie rodziny*, (s. 45–55). Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Schwartz, S. J., Zamboanga, B. L., Luyckx, K., Meca, A., & Ritchie, R. A. (2013). Identity in emerging adulthood: Reviewing the field and looking forward. *Emerging Adulthood*, 1, 96–113. doi:10.1177/2167696813479781.
- Sharon, Y. (2016). Constructing Adulthood: Markers of Adulthood and Well-Being Among Emerging Adults. *Emerging Adulthood*, 4(3), 161-167. DOI: 10.1177/2167696815579826.
- Szlendak, T. (2012). *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Trempała, J. (1999). Poczucie normatywności zdarzeń życiowych oczekiwanych przez młodzież wkraczającą w dorosłość. W: T. Rzepa (red.), *W poszukiwaniu tożsamości* (s. 63-67). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Trempała, J. (2000). *Modele rozwoju psychicznego człowieka: czas i zmiana*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Trempała, J. (2004). Deregulation of life course and adolescents' life goals. *The New Educational Review*, 2, 11-30.
- Tyszka, Z. (2002). *Rodzina we współczesnym świecie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.